

MACIEJ SZYMCZYK

ORCID: 0000-0002-8504-6483

Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju

STAN BADAŃ DZIEJÓW MŁYNA PAPIERNICZEGO W DUSZNIKACH-ZDROJU

Zarys historii młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju. Początki zainteresowania dziejami dusznickiej papierni. Zainteresowanie papiernią po II wojnie światowej. Badania dziejów dusznickiej papierni w okresie starań o wpisanie młyna na listę UNESCO.

SŁOWA KLUCZOWE: młyn papierniczy, Duszniki-Zdrój, Muzeum Papiernictwa, dzieje papierni, Kretschmerowie, Hellerowie, Wiehrowie, stan badań, Pomnik Historii, lista UNESCO

Przez niemal dwa tysiąclecia papier był podstawowym materiałem umożliwiającym utrwalanie i upowszechnianie wiedzy, szerzenie informacji oraz tworzenie i popularyzowanie sztuki. Coraz popularniejsze w ostatnich dekadach cyfrowe techniki upowszechniania informacji stopniowo zastępują papier, który we współczesnym świecie zaczyna odgrywać coraz większą rolę jako materiał do pakowania lub do celów higieniczno-sanitarnych.

Technika wytwarzania papieru wynaleziona została w Chinach w 105 roku n.e.¹, jednak w Europie jego wytwarzanie zapoczątkowano dopiero w XI wieku, a pierwsze warsztaty papiernicze na naszym kontynencie zakładali na podbitych przez siebie terenach Arabowie. W XIII stuleciu włoscy papiernicy z Fabriano (miasto leżące w środkowych Włoszech, dziś w prowincji Ankona) wprowadzili liczne innowacje w technice wyrobu papieru. Zastosowali między innymi stępe młotową poruszaną kołem wodnym, która przetwarzała surowiec (lniane i konop-

¹ W literaturze przedmiotu pojawiają się także informacje o wytwarzaniu papieru w Chinach przed Cai Lunem, już od II-I wieku p.n.e. *Papiernictwo. Dzieje*, [hasło w:] *Encyklopedia książki*, T. 2, pod red. A. Żbikowskiej-Migoń, M. Skalskiej-Zlat, Wrocław 2017, s. 353.

ne szmaty) na masę papierniczą, z której następnie ręcznie formowano arkusze papieru. Wydarzenie to zapoczątkowało erę młynów papierniczych. Do XIX wieku w Europie powstało od kilku do kilkunastu tysięcy tego typu wytwórni. Na ziemiach polskich pierwsze młyny papiernicze powstały u schyłku XV wieku na Śląsku: we Wrocławiu, Nysie i Raciborzu oraz w pobliżu Krakowa. W kolejnych stuleciach założono około 300 kolejnych młynów papierniczych².

W XIX wieku młyny zaczęły ustępować miejsca fabrykom papieru, w których ręczny wyrób zastąpiono maszynową produkcją. Do dziś w Europie zachowało się zaledwie 30 młynów papierniczych, a w Polsce pozostała tylko historyczna papiernia w Dusznikach-Zdroju.

1. ZARYS HISTORII MŁYNA PAPIERNICZEGO W DUSZNIKACH-ZDROJU

Duszniki-Zdrój są niewielką miejscowością leżącą na ziemi kłodzkiej. Gdy rodziło się tułejsze papiernictwo, na obszarze tym istniało mające częściową samodzielnosc hrabstwo kłodzkie, przynależne do Królestwa Czech, które wchodziło wówczas w skład monarchii Habsburgów.

Data powstania dusznickiego młyna papierniczego ginie w mrokach dziejów. Pierwsza informacja o papierni pojawiła się w 1562 roku, a dotyczyła sprzedaży młyna przez Ambrosiusa Teppera Nicolausowi Kretschmerowi. Budynek powstał zatem w 1562 roku lub wcześniej. Kretschmerowie są uznawani za pierwszy ród dusznickich papierników; w ich rękach młyn znajdował się 144 lata.

W 1601 lub w 1603 roku Duszniki nawiedziła powódź, która zniszczyła część papierni. Jej ówczesny właściciel Gregor Kretschmer odbudował młyn i w 1605 roku wznowił wytwarzanie papieru. W 1607 roku Gregor Kretschmer uzyskał od cesarza Rudolfa II Habsburga herb, a krótko później również dziedziczny tytuł szlachecki.

W kolejnych wiekach papiernia odnosiła liczne sukcesy, a na papierze z Dusznik pisano między innymi na dworach królewskich w Pradze, Warszawie czy Berlinie. Rozwój produkcji był możliwy dzięki dostępowi do surowców, a dusznicki papiernicy posiadali liczne przywileje na zbieranie szmat w hrabstwie kłodzkim i na sąsiednich terenach.

W 1706 roku ostatni z rodu Kretschmerów — Wilhelm — sprzedał młyn przybyłemu z Czech Johannowi Antonowi Hellerowi. W rękach Hellerów i spokrewnionych z nimi Ossendorfów papiernia była 116 lat. Około 1739 roku zainstalowano w niej nowe urządzenie do przetwarzania szmat na masę papierniczą, zwane holendrem. Dzięki temu Hellerowie szczylic się produkcją papieru nieustępującego jakością holenderskiemu i francuskiemu. Holender był znacznie

² Dane szacunkowe opracowane w Muzeum Papiernictwa.

Il. 1. P. Aust, *Die Alte Papiermühle in Reinerz. Widok młyna papierniczego od strony północno-zachodniej*, akwaforta sprzed 1912 roku, zbiory Muzeum Papiernictwa, sygn. MD 277 A

wydajniejszy od wcześniej stosowanej stępy, dlatego znacznie wzrosła wielkość produkcji.

W 1742 roku Śląsk wraz hrabstwem kłodzkim został zagarnięty przez Prusy. Z czasem ziemia kłodzka utraciła swoją odrębność i zaczęła być uznawana za część prowincji śląskiej. W 1750 roku właściciel młyna Anton Benedikt Heller uzyskał tytuł królewskiego papiernika, a w 1769 roku król Fryderyk II Hohenzollern osobiście wizytował dusznicką papiernię. Na przełomie XVIII i XIX wieku, w czasach rządów Antonii Josephy Ossendorf z domu Heller, papiernia została przebudowana, zyskując swą ostateczną postać, zbliżoną do dzisiejszej.

W kolejnych latach dusznickim papiernikom wiodło się coraz gorzej, a w 1822 roku młyn został wystawiony na licytację. Papiernię kupił Joseph Wiehr — odtąd przez 117 lat młyn należał do rodziny Wiehr. W XIX wieku, wraz z rozwojem maszynowej produkcji papieru, kończyła się epoka młynów papierniczych. Również Wiehrowie odczuli odpływ klientów, którzy woleli tańszy papier maszynowy. W 1905 roku Karl Wiehr, próbując ratować rodzinną firmę, zainstalował maszynę do produkcji tektury i turbinę wodną. Wspecjalizował się w produkcji tektury na okładki i teczki do przechowywania akt. Nie poprawiło to sytuacji na długo. W latach wielkiego kryzysu gospodarczego produkcję zamknięto, a w 1936 roku

wszystkie maszyny sprzedano. W 1939 roku Karl Wiehr sprzedał podupadający młyn miastu, które planowało utworzyć tu muzeum. Miasto kupiło budynek dzięki dotacjom oraz częściowo za kredyty bankowe; ostatnia rata należna jednemu z banków miała zostać spłacona w 1986 roku, do czego nigdy nie doszło.

Po II wojnie światowej ziemia kłodzka została przyłączona, wraz ze Śląskiem, do Polski. Papiernię upaństwowiono i próbowano w niej przywrócić wyrób papieru czerpanego. Z czasem młyn zyskiwał coraz większe uznanie jako zabytek. Ważną datą w jego dziejach jest 1956 rok — papiernia została wówczas wpisana do rejestru zabytków, a urząd konserwatora zabytków otoczył budynek opieką. Rozpoczęto remonty mocno zniszczonego obiektu. W 1968 roku w papierni otwarto Muzeum Papiernictwa, a w 1971 roku wznowiono czerpanie papieru. W czerpalni zbudowano specjalne miejsce dla zwiedzających, z którego mogą oglądać pracę czerpалników wytwarzających arkusze. Papiernia stawała się coraz większą atrakcją turystyczną, a w 2009 roku Polska Organizacja Turystyczna zaliczyła muzeum do najważniejszych produktów turystycznych Polski.

W 2011 roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej nadał młynowi papierniczemu status Pomnika Historii, przez co obiekt został zaliczony do najcenniejszych dóbr kultury naszego kraju. Krótco później Muzeum Papiernictwa rozpoczęło starania o wpisanie młyna na listę UNESCO. W tym celu nawiązano współpracę z podobnymi historycznymi papierniami w Velkich Losinach (Czechy), Homburgu (Niemcy) oraz Ambert (Francja)³.

Najnowsza odsłona w dziejach papierni została zapoczątkowana w 2019 roku decyzją rządu polskiego w kwestii starań o wpisanie historycznego obiektu na listę światowego dziedzictwa. W październiku Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego przesłało do władz UNESCO wnioski o umieszczenie młyna papierniczego na Polskiej Liście Informacyjnej, jako propozycję Polski do wpisania na listę UNESCO⁴.

2. POCZĄTKI ZAINTERESOWANIA DZIEJAMI DUSZNICKIEJ PAPIERNI

Zainteresowanie historią dusznickiego młyna sięga przynajmniej drugiej połowy XVIII wieku, okresu, gdy wytwórnia należała do Josephy Antonii Ossendorf, córki Antona Benedica Hellera. Pierwsza znana szczegółowa informacja na temat dziejów papierni znajduje się w opracowaniu Friedricha Alberta Zimmer-

³ M. Szymczyk et al., *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018, s. 39–205.

⁴ *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju zgłoszony na Listę informacyjną UNESCO*, 16.10.2019, <https://www.gov.pl/web/kultura/mlyn-papierniczy-w-dusznikach-zdroju-zgloszony-na-liste-informacyjna-unesco> [dostęp: 1.07.2020].

manna, autora trzynastotomowego dzieła *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, zawierającego opisy poszczególnych miejscowości Śląska. Materiał dotyczący Dusznik i młyna papierniczego znajduje się w tomie dziewiątym, wydanym w Brzegu w 1789 roku⁵. Zimmermann podał bogate informacje dotyczące dziejów papierni (z jego tekstu znamy między innymi pierwszą pewną datę w dziejach młyna — rok 1562) oraz działalności kolejnych jej właścicieli z rodzin Kretschmerów i Hellerów od jej powstania aż do czasów sobie współczesnych. W opinii Zimmermanna w latach osiemdziesiątych XVIII wieku, gdy zakład prowadziła Antonina Josepha Ossendorf, firma znajdowała się w doskonałej kondycji: odbiorców miała pod dostatkiem i mogłaby nawet zwiększyć zatrudnienie, które dochodziło wówczas do 38 osób, nawet o jedną trzecią, gdyby nie brak surowców. Podał także dane dotyczące ówczesnej rocznej produkcji, która sięgała 440 bel papieru. Nie uniknął jednak w swoim dziele pewnych uchybień, na przykład wymieniając kolejnych papierników, niektórych pominął, a wszystkim Kretschmerom zmienił nazwisko.

Gdy dzieło Zimmermanna o hrabstwie kłodzkim przygotowywano do druku, w Dusznikach zamieszkał Joseph Kögler, uznany z czasem za pierwszego badacza dziejów ziemi kłodzkiej. W tutejszej parafii pełnił posługę wikarego przez niespełna trzy lata. W tym czasie dobrze poznał miasteczko i zachowane tu dokumenty archiwalne. Opracowaniem historii Dusznik zajął się w 1807 roku, a uzupełnił po pięciu latach. Materiał ten doczekał się druku dopiero 66 lat po śmierci historyka⁶. W 1993 roku dzięki staraniom doktora Dietera Pohla tekst dotyczący dusznickich kościołów, poszerzony o historię i opis miasta, ukazał się w drugim tomie kroniki hrabstwa kłodzkiego⁷. Kögler zajął się przede wszystkim historią dusznickich kościołów, jednak w odnalezionym przez dr. Pohla dodatku znalazła się historia miejscowości i młyna papierniczego. Większość informacji historycznych z opracowania Köglera pokrywa się z danymi przytoczonymi wcześniej przez Zimmermanna, z którego dzieła kronikarz ziemi kłodzkiej korzystał i w przypisach na nie się powoływał. Można dostrzec wiele drobnych różnic, jak na przykład pisownia nazwiska Kretschmerów, datowanie powodzi na 24 sierpnia 1603 roku czy też uzupełnienia listy papierników z rodu Kretschmerów o władającego młynem w latach 1640–1656 Samuela młodszego i wdowę po nim, której imienia nie ustalił.

⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, T. 9, Brieg 1789, s. 213–215.

⁶ J. Kögler, *Historische Nachrichten von der Pfarrkirche der hl. Apostel Peter und Paul in der Königl. Preuß. Immediat-Stadt Reinerz*, „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” 2, 1882/1883, s. 1–20.

⁷ J. Kögler, *Historische Nachrichten von der Pfarrkirche der hl. Apostel Peter und Paul in der Immediatstadt Reinerz wie auch von allen übrigen Kirchen und Kapellen im gegenwärtigen Reinerzer Kirchsprengel mit einem Anfang von der Stadt Reinerz*, [w:] *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*, T. 2, [b.m.] 1993, s. 247–295.

Kögler, opracowując materiał dwie dekady po Zimmermannie, wymienił władającego w okresie spisywania historii papiernika Johanna Königera, który był zięciem Antonii Josephy Ossendorf. Wartość dzieła Köglera podnosi zamieszczanie przez niego przy poszczególnych informacjach przypisów wskazujących na źródła.

Kolejne istotne opracowanie dotyczące historii duszniczkiej papierni powstało dopiero w latach 80. XIX wieku za sprawą Wilhelma Hohausa. Podobnie jak Kögler był on katolickim duchownym, pełniącym posługę wikarego w Dusznikach, i miał ogromne zasługi dla rozwoju badań historycznych ziemi kłodzkiej⁸. Jego obszerny artykuł *Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz* powstał na podstawie aktów dusznickiego ratusza i młyna papierniczego oraz ksiąg handlowych licznych sąsiednich miejscowości, a opublikowany został w latach 1886–1887 w lokalnym czasopiśmie⁹. Opracowanie poświęcone zostało wyłącznie historii dusznickiego młyna, a pod koniec autor jedynie wymienił kilka innych papierni, które powstały na terenie hrabstwa kłodzkiego. Oprócz podania najważniejszych faktów z dziejów młyna (na ogół zbieżnych z przytaczanymi wcześniej przez Zimmermanna i Köglera) Hohaus zacytował między innymi tekst wystawionego w 1607 roku przez cesarza Rudolfa II dokumentu nadania herbu Gregorowi i Georgowi Kretschmerom. Wiele miejsca poświęcił problemom surowcowym papierni oraz przedstawił działania władz pruskich mające te problemy zażegnać. Wprawdzie tekst opublikowano w latach 80. XIX wieku, jednak historia papierni została doprowadzona tylko do 1842 roku, kiedy to zmarł pierwszy papiernik z rodu Wiehrow i pozostawił zakład swoim spadkobiercom. Warto dodać, że Wilhelm Hohaus jako jeden z pierwszych historyków zwrócił uwagę na znaki wodne duszniczkiej papierni, zawierające postać św. Piotra.

Pierwszy artykuł o dusznickim młynie w ogólnoniemieckim czasopiśmie papierniczym ukazał się dopiero w 1913 roku. Jego autorem był znany historyk papiernictwa Friedrich von Hössle¹⁰. Na wstępie rozdziału o duszniczkiej papierni zawarł on informację, że opierał się na przewodniku Juliusa Krebsa po Sudetach¹¹, publikacji autorstwa Hohausa i Volkmera (?) z pisma „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz”¹² oraz materiałach przekaza-

⁸ *Popularna encyklopedia ziemi kłodzkiej*, T. 4, Suplement, Kłodzko 2011, s. 254.

⁹ W. Hohaus, *Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz*, „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” 6, 1886/1887, s. 222–227, 325–329.

¹⁰ F. Hössle, *Altschlesische Papiermühlen*, „Der Papierfabrikant” 1913, Fest- u. Auslandheft, s. 38–40.

¹¹ J. Krebs, *Der Sudetenführer. Taschenbüch für Reisende in das Schlesische Gebirge in dessen ganzer Ausdehnung nebot einer kurzen Beschreibung von Breslau*, Breslau 1852, s. 146. W przewodniku zawarto zdawkową informację o papierni, niebędącą istotnym wkładem do ówczesnego stanu badań. Hössle z przewodnika wykorzystał informacje o miejscowości.

¹² Artykuł z czasopisma „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” został wydrukowany wyłącznie pod nazwiskiem W. Hohausa.

nych przez ówczesnego właściciela duszniczej papierni Karla Wiehra. Informacje przytoczone przez Hösslego na temat dziejów papierni od XVI do XIX wieku pokrywają się z danymi opublikowanymi we wcześniej omówionych opracowaniach. Artykuł rzuca więcej światła na losy papierni na początku XX wieku. Papier ręcznie wytwarzano tu do 1905 roku, kiedy to Wiehr zainstalował okrągłositową maszynę do produkcji papieru i tektury, dostarczoną przez firmę H. Füllner z Cieplíc. Hössle jako jeden z pierwszych autorów opublikował przerysy dwóch znaków wodnych duszniczej papierni z postacią św. Piotra: z końca XVI wieku oraz z czasów Christiana Kretschmera¹³. W artykule zamieścił również dwie fotografie młyna z początku XX wieku, mające dziś dużą wartość dokumentacyjną. W okresie międzywojennym F. Hössle na łamach pism branżowych opublikował kolejne dwa artykuły dotyczące duszniczej papierni¹⁴, w których powtórzył znane mu wcześniej informacje o historii papierni do początków XX wieku, jednak przedstawił przerysy kolejnych znaków wodnych.

W 1914 roku na łamach pisma regionalnego „Schlesien. Illustrierte Zeitschrift für die Pflege Heimatlicher Kultur” ukazał się artykuł o papierni opracowany przez wrocławskiego historyka prof. Roberta Beckera¹⁵. Również ten autor powielił znane wcześniej informacje dotyczące historii młyna. Zwrócił natomiast uwagę na walory architektoniczne historycznego obiektu. Ponadto skrytykował przeprowadzoną kilka lat wcześniej rozbiórkę komina przy ścianie północnej młyna, który był według niego istotnym detalem świadczącym o ręcznej technice wyrobu papieru, a ponadto znajdowała się nad nim wcześniej metalowa chorągiewka. Becker zamieścił w artykule jedną fotografię z początku XX wieku, przedstawiającą obiekt od strony zachodniej.

W tygodniku niemieckiego papiernictwa w 1931 roku zamieszczono artykuł na temat młyna napisany przez architekta Friezta Wiedermanna¹⁶. Autor zwrócił uwagę na piękno budowli. Podał również informację o planach właściciela młyna dotyczących budowy nowoczesnego zakładu (zapewne już wówczas nieaktualnych). Stwierdził jednak że budynek nie nadaje się już do celów przemysłowych i powinno w nim powstać muzeum śląskiego rzemiosła.

Rok 1936 przyniósł publikację w piśmie poświęconym wschodnioniemieckiej architekturze rysunków z pomiarami duszniczej papierni, wykonanych przez stu-

¹³ Christian Wilhelm Kretschmer był właścicielem papierni w latach 1665–1689 — na podstawie M. Szymczyk et al., op. cit., s. 46.

¹⁴ F. Hössle, *Papiergeschichtliche Erinnerungen aus Alt-Schlesien*, „Zellstoff und Papier” 1927, nr 7, s. 302–303; idem, *Alte Papiermühlen der Provinz Schlesien*, „Der Papierfabrikant” 1935, nr 33, s. 279–280, nr 35, s. 293–296.

¹⁵ R. Becker, *Die Papiermühle in Reinerz*, „Schlesien. Illustrierte Zeitschrift für die Pflege Heimatlicher Kultur” 7, 1914, nr 14 z 15 kwietnia, s. 393–396.

¹⁶ F. Wiedermann, *Die Papiermühle in Reinerz*, „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1931, nr 26, s. 619.

dentów Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Budowlanej we Wrocławiu¹⁷. Materiałowi temu zawdzięczamy wiedzę na temat podziałów pomieszczeń w całym budynku w ostatnim okresie funkcjonowania papierni jako zakładu produkcyjnego.

W 1940 roku w lokalnym piśmie został wydrukowany artykuł B. Maiwolda poświęcony duszniczkiej papierni¹⁸. Tu również zostały przytoczone znane wcześniej dane dotyczące dziejów młyna, uzupełnione o informacje na temat przywilejów udzielanych duszniczki papiernikom na pozyskiwanie surowców papierniczych. Ponadto w artykule znalazła się wzmianka o przejściu papierni, w maju 1939 roku, na własność państwa i objęciu młyna ochroną jako zabytku.

W okresie międzywojennym ukazał się artykuł o duszniczkiej papierni w polskiej prasie. Krótki anonimowy tekst pod tytułem *Starożytny młyn papierniczy* opublikowano w 1930 roku na łamach czasopisma branży wydawniczej i papierniczej „Przegląd Graficzny”. Przedstawiono w nim skromne dane na temat historii młyna oraz informację o tym, że dalsze unowocześnienie produkcji wymagałoby jego znacznej przebudowy. Zwrócono jednak uwagę na wartość historyczną budynku¹⁹.

3. ZAINTERESOWANIE PAPIERNIĄ PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po II wojnie światowej w polskim piśmiennictwie informacje o duszniczkiej papierni pojawiły się już w latach 40., jednak początkowo zainteresowanie niszczącym obiektem jako swego rodzaju miejscową osobliwością, wykazali niemal wyłącznie autorzy polskich przewodników turystycznych²⁰. Najwcześniejsza dotąd odnaleziona powojenna informacja pochodzi z wydanego w 1947 roku *Przewodnika turystyczno-uzdrowiskowego po Dolnym Śląsku*²¹ Józefa Sykulskiego, autora pierwszych polskich przewodników po regionie. Informacja o młynie jest zdawkowa: „Najstarsza na Śląsku papiernia, zbudowana w 1562 r. Wyrabiała ona »wieczny papier« na ważne dokumenty dla książąt śląskich. Jej zrujnowane budynki znajdują się przy ul. Kłodzkiej, róg Sprzymierzonych”.

W 1956 roku młyn został wpisany do rejestru zabytków i otoczony opieką konserwatorską, a w kolejnych latach papiernia stała się przedmiotem badań

¹⁷ A. Willnow, *Heimat pflegearbeiten der HTL. Für Hoch- und Tiefbau in Breslau*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau” 34, 1936, nr 43, s. 422–424.

¹⁸ B. Maiwald, *Die Papiermühle in Reinerz*, „Glatzer Heimatblätter” 26, 1940, s. 86–88.

¹⁹ *Starożytny młyn papierniczy*, „Przegląd Graficzny” 1930, nr 46, s. 472.

²⁰ M. Szymczyk, *Duszniczki młyny papierniczy w polskich publikacjach krajoznawczych i przewodnikach turystycznych z lat 1945–1968*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 11, 2017, s. 39–54.

²¹ J. Sykulski, *Przewodnik turystyczno-uzdrowiskowy po Dolnym Śląsku*, cz. 2, Wrocław 1947, s. 39.

polskich historyków. Jako pierwsza dziejami papierni zainteresowała się Wanda Tomaszewska — pracownik naukowy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, która przygotowywała pracę doktorską o historii Dusznik-Zdroju. Na podstawie swoich badań wygłosiła wiele wykładów, między innymi we Wrocławiu, Łodzi, Dusznikach-Zdroju²². Pod koniec 1959 roku w branżowym miesięczniku „Przegląd Papierniczy” ukazał się opracowany przez nią artykuł o dusznickiej papierni²³. Tekst opierał się na omówionych powyżej niemieckich opracowaniach i nie poszerzał wiedzy o obiekcie. Autorka jednak w kolejnych latach kontynuowała badania i w 1966 roku opublikowała na łamach tego samego pisma artykuł, który należy uznać za pierwsze polskie opracowanie nie tylko porządkujące stan wiedzy o młynie, lecz także poszerzające ustalenia przedwojennych niemieckich historyków. Wanda Tomaszewska opierała się w nim na dotychczasowej literaturze oraz na dokumentach archiwalnych dotyczących młyna. Dzięki zrealizowanej kwerendzie odnalazła między innymi inwentarz papierni w chwili jej sprzedaży w 1706 roku przez ostatniego z Kretschmerów Antonowi Hellerowi. Ponadto podjęła się analizy społecznej pozycji papierników z rodu Kretschmerów i Hellerów, zauważając, że w ziemi kłodzkiej wielu z nich odgrywało znaczącą rolę. Tomaszewska nie ustrzegła się stawiania ryzykownych hipotez, na przykład w kwestii słowiańskich korzeni przybyłego w 1562 roku z Saksonii do Dusznik papiernika Nicolausa Kretschmera. Dywagowała na temat francuskiego pochodzenia ostatniego właściciela młyna z rodu Hellerów-Ossendorców, J.L. Königera, który rzekomo zyskał w Dusznikach wysoką pozycję i urząd burmistrza. Ponadto powieliła nieścisłą informację, jakoby Gregor Kretschmer uzyskał w 1607 roku od cesarza Rudolfa II tytuł szlachecki. Opis dziejów papierni zakończyła na początkach XIX wieku, zaznaczając, że kolejny okres wymaga dalszych badań. Wspominając o zespole akt w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, dotyczącym budowy mostu w pobliżu młyna, przypuszcza, że inwestycja ta związana była z koniecznością transportu dużych ilości papieru i surowców, co jej zdaniem świadczyło o kontynuowaniu dobrej passy w dziejach papierni²⁴. Te niepoparte badaniami twierdzenia w świetle najnowszych ustaleń okazały się błędne.

W 1968 roku „Przegląd Papierniczy” wydrukował trzeci artykuł Wandy Tomaszewskiej o dusznickiej papierni. Autorka tym razem rozważała kwestię pojawiających się w literaturze informacji na temat wiecznotrwałości dusznickiego pa-

²² B. Matuszewska, *Wanda Tomaszewska „Romana”*. Wspomnienie w 1. rocznicę śmierci (1908–2004), „Gazeta Wyborcza Kraków” 20.06.2005.

²³ W. Tomaszewska, *Historia zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1959, nr 11, s. 358–359.

²⁴ Eadem, *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1966, nr 5, s. 168–173.

pieru, podając w wątpliwość możliwość posiadania przez papier takich cech dzięki zastosowaniu w procesie technologicznym wody o specjalnych właściwościach²⁵.

Także w latach 50. dziejami papiernictwa, w tym historią duszniczej papierni, zajęła się związana wówczas z Biblioteką Uniwersytecką we Wrocławiu Kazimiera Maleczyńska, a efekty badań przedstawiła w rozprawie doktorskiej obronionej w 1960 roku i opublikowanej rok później pod tytułem *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*²⁶. Po doktoracie przeniosła się do Katedry Bibliotekoznawstwa (obecnie Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa) i znacznie poszerzyła swoje pole badawcze, jednak jeszcze wielokrotnie podejmowała temat dziejów papiernictwa²⁷. W swej książce Maleczyńska przedstawiła wiele szczegółów na temat duszniczej papierni, pozwalających określić jej pozycję na tle papiernictwa śląskiego. Dowiadujemy się między innymi, że powstała ona stosunkowo wcześniej i funkcjonowała bez większych przerw nawet w okresie, gdy inne już zaprzestały produkcji; według autorki jeszcze w 1939 roku produkowała papier czerpany, a zamknięta została dopiero w latach II wojny światowej. W porównaniu z innymi papierнями dusznicza miała największy rynek zbytu, gdyż jej produkty znajdowały nabywców nie tylko na Śląsku, lecz także w innych krajach, w tym w Polsce, a nawet Rosji. Maleczyńska przedstawiła również wkład duszniczego papiernika Antona Benedikta Hellera w rozwój techniki wytwarzania masy papierniczej poprzez wynalezienie maszyny do cięcia szmat. W książce znalazły się także przerysy pięciu znaków wodnych duszniczej papierni, w tym najstarszy wówczas znany, z 1591 roku.

W 1960 roku papiernia doczekała się pierwszego studium historyczno-architektonicznego w formie inwentaryzacji, które na zlecenie Pracowni Konserwacji Zabytków opracował historyk sztuki Marian Kutzner, związany w kolejnych latach z Uniwersytetem im. Mikołaja Kopernika w Toruniu i Uniwersytetem Wrocławskim²⁸. Maszynopis opracowania²⁹, uzupełniony zdjęciami wykonanymi przez Kazimierę Gawinowską, zawiera pierwszą profesjonalnie wykonaną inwentaryzację młyna, dlatego jego znaczenie naukowe jest bardzo duże. Dokument został jednak wykonany około 30 lat po zaprzestaniu produkcji, w chwili gdy wewnątrz nie było już urządzeń produkcyjnych.

²⁵ Eadem, *O papierze, który zyskał miano wiecznotrwałego*, „Przegląd Papierniczy” 1968, nr 8, s. 290–291.

²⁶ K. Maleczyńska, *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

²⁷ K. Migoń, *Kazimiera Maleczyńska — historyk kultury*, „Roczniki Biblioteczne” 49, 2005, s. 5–6.

²⁸ *Prof. dr hab. Marian Kutzner*, Nauka Polska (OPI) [portal], https://nauka-polska.pl/#/profile/scientist?id=32629&_k=qj313y [dostęp: 26.04.2020].

²⁹ M. Kutzner, *Studium historyczno-architektoniczne papierni w Dusznikach*, PKZ Wrocław 1960, mps, zbiory Muzeum Papiernictwa.

Także w latach 60. do grona osób badających dzieje dusznickiej papierni dołączyli naukowcy ze środowiska papierników, których zainteresowanie młynem związane było z przygotowaniem do uruchomienia muzeum. W 1964 roku docent Kazimierz Sarnecki na łamach „Przeglądu Papierniczego” opublikował artykuł o papierni, w którym obok informacji dotyczących historii budynku poinformował o planach utworzenia w nim muzeum. W 1965 roku ukazała się broszura autorstwa Sarneckiego pod tytułem *Zabytkowa papiernia w Dusznikach*, będąca zarazem pierwszą zwartą publikacją dotyczącą młyna. Dwa lata później ten sam autor zamieścił w „Przeglądzie Papierniczym” artykuł o wykorzystaniu arkusza z Dusznik w kancelarii króla Władysława IV³⁰.

W 1968 roku z okazji otwarcia Muzeum Papiernictwa opublikowano broszurę autorstwa Stefana Gajewskiego pod tytułem *Zanim powstało Muzeum...*³¹. Autor jako osoba związana z urzędem miejskim w Dusznikach był zaangażowany w utworzenie w papierni placówki muzealnej. W swej książeczce o historii młyna przedstawił ogólne informacje, jednak przytoczył wiele cennych danych na temat przygotowań do uruchomienia placówki.

Już po otwarciu Muzeum Papiernictwa młyn odwiedziła prof. Jadwiga Marchlewska, założycielka Instytutu Celulozowo-Papierniczego w Łodzi, badaczka o szerokim spektrum zainteresowań, obejmujących między innymi historię papiernictwa. W opublikowanym w 1972 roku w „Przeglądzie Papierniczym”³² artykule poddała analizie liczne wątki z dziejów papierni, polemizując z autorami wcześniej zajmującymi się dziejami dusznickiego młyna. Dotyczyło to między innymi twierdzenia K. Małczyńskiej o zaprzestaniu czerpania papieru w czasie II wojny światowej; według Marchlewskiej nastąpiło to znacznie wcześniej — między 1907 a 1920 rokiem, a całkowite unieruchomienie zakładu nastąpiło w 1937 lub 1938 roku. Profesorka Marchlewska po zwiedzeniu muzeum wskazała na kilka błędów w ekspozycji. Najważniejszym z nich, związanym z przeszłością młyna, było datowanie wieszaków klamrowych służących do suszenia papieru. Na podstawie własnych analiz stwierdziła, że mogły być wykorzystywane nie w odległej przeszłości papierni, lecz raczej wraz z wprowadzeniem wytwarzania tektury w 1905 roku. Autorka opublikowała dwie nieznane ilustracje: szkic przedstawiający przeniesienie w dusznickim młynie napędu z koła wodnego na holender i inne urządzenia papiernicze oraz fotokopię papieru obwolutowego z Dusznik, przecho-

³⁰ K. Sarnecki, *Papiernia w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1964, nr 12, s. 407–408; idem, *Zabytkowa papiernia w Dusznikach*, Wrocław 1965; idem, *Notatki o znakach wodnych*, „Przegląd Papierniczy” 1967, nr 6, s. 216–217.

³¹ S. Gajewski, *Zanim powstało Muzeum... Rzecz o Muzeum Papiernictwa w Zabytkowej Papierni z 1605 roku w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 1968.

³² J. Marchlewska, *Z dziejów nowszych i najnowszych Dusznik*, „Przegląd Papierniczy” 1972, nr 7, s. 233–237.

wywanego w Archiwum w Brnie. Ta druga ilustracja miała dowodzić stosowania dusznickiego papieru na terenie Czech i Moraw.

W 1973 roku ukazała się broszura autorstwa ówczesnego wojewódzkiego konserwatora zabytków we Wrocławiu prof. Mirosława Przyłęckiego³³. Oprócz dokładnego opisu zabudowań papierni autor zwrócił uwagę na kamienny portal na drugiej kondygnacji młyna, świadczący jego zdaniem o XVI-wiecznym pochodzeniu części budynku, który w 1605 roku odbudowano i zapewne przebudowano, a nie wzniesiono od nowa. Hipoteza ta, mimo że bardzo interesująca, nie znajdowała poparcia w dokumentach archiwalnych, a badań w tamtych czasach już więcej nie przeprowadzono. Mirosław Przyłęcki w swej broszurze jako pierwszy upublicznił informację o odkrytych kilka lat wcześniej dekoracjach malarskich na ścianach w dwóch pomieszczeniach pierwszej kondygnacji poddasza. Według wojewódzkiego konserwatora zabytków polichromie miały przedstawiać sceny rodzajowe, krajobrazy i motywy roślinne, a powstały w XVII lub XVIII wieku³⁴.

Kolejne badania dziejów papierni realizowane były w latach 90. przez związaną wówczas zawodowo z Muzeum Papiernictwa Teresę Windykę, a dotyczyły między innymi mało znanych znaków wodnych³⁵. Tematem papierni interesował się współpracujący z placówką dr inż. Józef Dąbrowski z Instytutu Celulozowo-Papierniczego w Łodzi³⁶. Zagranicznym historykiem, który podjął się uporządkowania i opisanie dziejów papierni, był zafascynowany jej pięknem prof. Gottfried Schweizer³⁷.

Badania dziejów młyna zostały zintensyfikowane dzięki wydawanemu od 2007 roku periodykowi „Rocznik Muzeum Papiernictwa”. W pierwszych tomach pisma ukazały się opracowane przez Rainera Sachsa i Dorotę Błaszczyk, bezcenne z punktu widzenia poznania dziejów młyna, cztery części *Słownika papierników*

³³ M. Przyłęcki, *Papierniczy młyn w Dusznikach*, Wrocław 1973.

³⁴ Mirosław Przyłęcki jako wojewódzki konserwator zabytków zaangażowany był w podejmowanie decyzji w kwestii odkrytych w papierni polichromii, dlatego był jedną z pierwszych osób mających gruntowną wiedzę o malowidłach.

³⁵ T. Windyka, *Wenigbekannte Wasserzeichen der Reinerzer Papiermühle in den Archivsammlungen des Papiermuseums in Duszniki Zdrój (ehemals Reinerz)*, „IPH Congressbook” 10, 1994, s. 30–38; eadem, *Filigrany papierni dusznickiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej” 1998, nr 6, s. 89–100; eadem, *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju*, „Muzealnictwo” 1999, z. 41, s. 15–27.

³⁶ J. Dąbrowski, J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieło papiernicze*, Warszawa 1991, s. 304–306; J. Dąbrowski, *Mniej znane fakty z dziejów dusznickiego młyna papierniczego*, cz. 1, „Przegląd Papierniczy” 2011, nr 7, s. 437–440; cz. 2, „Przegląd Papierniczy” 2011, nr 10, s. 635–638; cz. 3, „Przegląd Papierniczy” 2011, nr 12, s. 747–750.

³⁷ G. Schweizer, *450 Jahre Papiermacherei in Reinerz/Duszniki*, „IPH [International Paper Historians] — Congressbook” 15, 2004, s. 9–18; idem, *400 Jahre Papiermühle in Reinerz*, „Wochenblatt für Papierfabrikation” 2005, nr 20, s. 1278–1281.

śląskich³⁸. W drugim tomie zamieszczone zostały biogramy papierników z rodu Kretschmerów, Antona i Antona Benedicta Hellerów oraz Johanna Leo Königera. W tomie trzecim znalazł się biogram Josepha Ossendorfa oraz informacje o jego żonie Antonii Josephie z domu Heller, a w tomie czwartym o papiernikach z rodziny Wiehr. Także w czwartym tomie został wydrukowany w języku polskim omówiony wyżej tekst z dzieła Zimmermanna o Dusznikach, zawierający najstarszy opis młyna papierniczego, w tłumaczeniu dr. Piotra Pregiela³⁹. W piątym tomie znalazło się studium architektoniczno-historyczne papierni autorstwa Mariana Kutznera⁴⁰. Te dwa wydawnictwa pozwoliły spopularyzować trudno dostępne, a niezwykle istotne dla papierni opracowania.

Do poszerzania wiedzy o budynku postanowiono wykorzystywać prace remontowe. W 2007 roku, przy okazji adaptacji na cele muzealne poddasza papierni, prof. Marek Krąpiec pobrał próbki belek konstrukcyjnych z różnych miejsc młyna i suszarni pod kątem ich datowania. Badania dendrochronologiczne wykazały, że próbki z młyna pochodzą ze ścinki zimowej z przełomu 1603 i 1604 roku, a z suszarni z lat 1742–1743. O ile datowanie próbek drewna z młyna było zbieżne z oczekiwaniami, o tyle wynik prób z suszarni znacząco przesunął wcześniejsze datowania, oparte wyłącznie na przypuszczeniach⁴¹. W kolejnych latach jeszcze trzykrotnie poddawano analizom dendrochronologicznym drewno przez wieki wykorzystywane do budowy poszczególnych części papierni.

4. BADANIA DZIEJÓW DUSZNICKIEJ PAPIERNI W OKRESIE STARAŃ O WPISANIE MŁYNA NA LISTĘ UNESCO

W 2011 roku dusznicki młyn papierniczy uzyskał status Pomnika Historii. Dwa lata później Muzeum Papiernictwa zapoczątkowało starania o wpisanie młyna na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Wszechstronna

³⁸ D. Błaszczuk, R. Sachs, *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 1. A–G, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 1, 2007, s. 39–102; cz. 2. H–L, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2, 2008, s. 101–168; cz. 3. M–R, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 3, 2009, s. 61–145; cz. 4. S–Z, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 4, 2010, s. 122–209. To opracowanie podaje prawie wszystkie dotychczas znane informacje o dusznickich papiernikach, przez co należy je konsultować przy każdym szczególe biograficznym papierników śląskich. W celu uniknięcia przeciążenia tekstu przypisami cytowane jest jedynie w przypadku specjalnej potrzeby.

³⁹ P. Pregiel, *Duszniki przez Zimmermanna opisane*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 4, 2010, s. 81–104.

⁴⁰ M. Szymczyk, *Źródła do dziejów dusznickiej papierni. Marian Kutzner. Studium historyczno-architektoniczne papierni w Dusznikach, PKZ Wrocław 1960*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 5, 2011, s. 79–126.

⁴¹ M. Krąpiec, *Wyniki analizy dendrochronologicznej próbek drewna z siedziby Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Kraków 17.12.2007, kps, zbiory Muzeum Papiernictwa.

wiedza o papierni stała się niezbędna do określenia jego wyjątkowej wartości, dlatego kolejne badania były inspirowane przez Muzeum Papiernictwa. Opracowując wniosek o zgłoszenie młyna na Polską Listę Informacyjną UNESCO, instytucja uzyskała wsparcie Grzegorza Grajewskiego, kierownika dolnośląskiego oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Efektem współpracy z ekspertem, oprócz dokumentacji, było odkrycie nieznanych faktów z dziejów młyna papierniczego od początku XX wieku do czasów II wojny światowej. Opracowanie o wyjątkowo dużej wartości opublikowane zostało w „Roczniku Muzeum Papiernictwa” w 2015 roku⁴². Grzegorz Grajewski na podstawie kwerend w Archiwum Państwowym we Wrocławiu odtworzył działania zmierzające do uratowania młyna przed zniszczeniem w kontekście narastających problemów finansowych ostatniego dusznickiego papiernika Carla Wiehra. Jednym ze sposobów było pozyskiwanie dotacji na niezbędne remonty zabezpieczające od konserwatora zabytków. Ostatecznym rozwiązaniem okazała się sprzedaż młyna papierniczego miastu, zrealizowana wiosną 1939 roku, z przeznaczeniem na muzeum. Jednym z efektów tej decyzji był remont dachu nad młynem papierniczym i oktagonalnym pawilonem wejściowym, zrealizowany w latach 1941–1942. W czasie remontu przebudowano północną połąć dachu: zlikwidowano dwa rzędy okien dachowych, a w ich miejsce wprowadzono lukarny podobne do zastosowanych w południowej połąć dachu (dotąd zmiany architektoniczne dachu błędnie datowano na lata 50. XX wieku). Grzegorz Grajewski rozwikłał kwestię budowy na przełomie lat 20. i 30. mostu w pobliżu papierni, którego celem była poprawa komunikacji związana z intensywnie rozwijającym się wówczas uzdrowiskiem, a nie — jak przypuszczała Wanda Tomaszewska — z rozwojem produkcji papieru. Ponadto analizując różne koncepcje zagospodarowania papierni po wygaszeniu produkcji, autor wykazał zachodzące w okresie międzywojennym procesy zmian w postrzeganiu wartości młyna.

Kolejny rok przyniósł przyspieszenie badań papierni i jej dziejów, co było związane z przystąpieniem do opracowywania planu zarządzania młynem papierniczym. Opracowanie planu zostało powierzone zespołowi pod kierunkiem prof. Bogusława Szmygina, ówczesnego prezesa ICOMOS Polska, który wysunął sugestię przeprowadzenia badań pozwalających określić wartość historyczną i artystyczną obiektu. Badania młyna pod kątem analizy historyczno-artystycznej zlecono prof. Rafałowi Eysymonttowi z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, który we współpracy z Adamem Szelągim i Dorotą Eysymontt dokonał analizy zespołu budynków tworzących młyn papierniczy. Wspierając

⁴² G. Grajewski, *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 9, 2015, s. 9–26; idem, *Um die Erhaltung der Papiermühle in Reinerz — O zachowanie młyna papierniczego w Dusznikach*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 9, 2015, s. 116–122.

się dostępną literaturą oraz historyczną ikonografią, przygotował opracowanie⁴³, które posłużyło zespołowi prof. Szmygina w realizacji planu zarządzania opublikowanego w latach 2017–2018 w języku polskim i angielskim⁴⁴. Ponadto na podstawie zgromadzonego materiału powstał artykuł, który został zamieszczony w dziesiątym tomie „Rocznika Muzeum Papiernictwa”⁴⁵. Profesor Eysymontt dokonał opisu obiektu, analizując jego poszczególne części i detale architektoniczne, porównując je z innymi zabytkowymi obiektami na obszarze ziemi kłodzkiej i Śląska. Wiele miejsca poświęcił ozdobionemu wolutowymi spływami szczytowi zachodniemu, datując tę część budynku na okres po 1733 roku. Zwrócił również uwagę na liczne zdobienia elewacji młyna od strony północnej i zachodniej: pilastry, rozety i palmy, określając ich powstanie na 1802 rok. Zespół prof. Eysymontta dokonał dokładnego opisu malowideł w pomieszczeniach poddasza, uznając, że ściany w sali północno-zachodniej oraz sufit w sali południowo-zachodniej zostały ozdobione przez tego samego nieznanego lokalnego malarza około 1800 roku, w czasach gdy papiernią zarządzała Antonia Josepha Ossendorf. Zauważono iluzjonistyczne cechy namalowanych elementów architektonicznych, dające złudzenie trójwymiarowości oraz sprawiające wrażenie, że pomieszczenia są znacznie większe niż w rzeczywistości. Zwrócono uwagę, że sufit w sali południowo-wschodniej stwarza wrażenie iluzjonistycznej kopuły i z tego powodu pomieszczenie to nazwane zostało „salą pod kopułą”.

Także w 2016 roku, przy okazji opracowywania materiałów do planu zarządzania, współpracujący z prof. Eysymonttem Adam Szelaąg dokonał analizy portretów dawnych właścicieli dusznickiej papierni, a przygotowane przez niego opracowanie zostało wydrukowane w dziesiątym tomie muzealnego periodyku⁴⁶. Oprócz dokonania oględzin i fizycznego opisu malowideł przedstawiających Samuela II i Wilhelma Kretschmerów, Antona Benedikta i Anny Franciski Hellerów, Josepha

⁴³ R. Eysymontt, A. Szelaąg, D. Eysymontt, *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju — ocena wartości historycznej i artystycznej budynku dusznickiego młyna papierniczego wpisane na listę Pomników Historii wraz z analizą historyczno-ikonograficzną polichromii zdobiących ściany pomieszczeń papierni na trzeciej kondygnacji oraz analizą historyczno-stylistyczną portretów dusznickich papierników ze zbiorów Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Wrocław 2016, kps, zbiory Muzeum Papiernictwa.

⁴⁴ B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Ocena wartości i plan zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Lublin 2017; eidem, *Analiza wartości zespołów młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, [w:] eidem, *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV — metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017, s. 93–156; eidem, *Paper mill in Duszniki-Zdrój — value-assessment and management plan*, Lublin-Duszniki-Zdrój 2018.

⁴⁵ R. Eysymontt, *Przemiany architektoniczne młyna papierniczego w Dusznikach na tle przemian ekonomicznych miasta Duszniki do początku XIX wieku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 10, 2016, s. 9–41.

⁴⁶ A. Szelaąg, *Zespół portretów właścicieli dusznickiej papierni w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 10, 2016, s. 43–56.

Ossendorfa oraz Josepha i Veroniki Wiehrów autor przeanalizował liczne szczegóły z obrazów, między innymi widok herbu Kretschmerów, elementy ubiorów, fragmenty dekoracji, uwidocznione przedmioty czy podpisy pod malowidłami. Jako autora portretów Hellerów i Ossendorfa wskazał dusznickiego malarza, a zarazem przyjaciela dusznickich papierników Caspara Rathsmanna, a za ich fundatorkę uznał Antonię Josephę Ossendorf (córkę Hellerów i małżonkę Ossendorfa). Galerię dusznickich papierników Adam Szelağ poszerzył o miniaturowy portret Christiana Wilhelma Kretschmera znajdujący się w Archiwum Państwowym w Kamieńcu Ząbkowickim na zawieszce do dokumentu herbowego nadanego Kretschmerom w 1607 roku przez cesarza Rudolfa II. Autor opracowania wartość artystyczną portretów ocenił stosunkowo nisko, jednak uznał ich szczególne znaczenie dla samej papierni jako istotny dokument ilustrujący wysokie aspiracje społeczne jej właścicieli.

Wydany w 2016 roku dziesiąty tom „Rocznika Muzeum Papiernictwa” zawiera także przedruk dokumentów dotyczących dusznickiej papierni z zasobu Biura Informacyjnego W. Schimmelpfenga, zdeponowanego w Archiwum w Kamieńcu Ząbkowickim. Archiwalia zostały przetłumaczone przez Urszulę Ososko i przeanalizowane przez Macieja Szymczyka⁴⁷. Pochodzące z lat 1917–1928 notatki wywiadowni gospodarczej dotyczą badania wiarygodności finansowej przedsiębiorstwa Carla Wiehra i są ważnym uzupełnieniem wiedzy o losach papierni pod koniec I wojny światowej i w pierwszej dekadzie okresu międzywojennego. Dokumenty przybliżają postać ostatniego dusznickiego papiernika. Według zapisów był on człowiekiem dalekowzrocznym i operatywnym, dbającym o swoich pracowników (by podczas wojny zagwarantować im pracę na zimę, uruchomił nawet produkcję gontów, skrzynek i innych wyrobów drewnianych) oraz powszechnie szanowanym, co wyrażało się między innymi tym, że w 1922 roku piastował z wyboru swoich sąsiadów godność rajcy Dusznik.

Badania papierni i jej dziejów nabrały tempa w 2017 roku dzięki dotacji z budżetu samorządu województwa dolnośląskiego przeznaczonej na przygotowania do wpisu młyna na listę UNESCO oraz zrealizowanemu wspólnie z czeską gminą Velké Losiny projektowi mającemu na celu promocję zabytkowych papierni z Polski i Czech.

Z pierwszego źródła sfinansowano badania malarskich dekoracji w młynie papierniczym, zrealizowane przez prof. Andrzeja Koziela we współpracy z Adamem Szelağiem. Efekty zostały przedstawione w obszernym artykule wydrukowanym w jedenastym tomie „Rocznika Muzeum Papiernictwa”⁴⁸. Mimo że

⁴⁷ M. Szymczyk, *Opis firmy Carl Wiehr Büttenpapierfabrik w Aktach Biura Informacyjnego W. Schimmelpfenga w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Oddział Kamieniec Ząbkowicki*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 10, 2016, s. 113–121.

⁴⁸ A. Koziel, A. Szelağ, *Dekoracja malarska w budynku młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 11, 2017, s. 9–37.

Il. 2. Zabudowania młyna papierniczego od strony pd.-zach. na przełomie XIX i XX wieku, zbiory Muzeum Papiernictwa, sygn. MD 7086 Dz.M.

malowidła zostały odkryte niemal pół wieku wcześniej, a od 30 lat udostępniano je zwiedzającym, wiedza o nich była bardzo skromna. Jedynie przypuszczano, że scena rodzajowa w sali północno-zachodniej nawiązuje do biblijnej historii Józefa i żony Putyfara, jednak nie potrafiono ustalić związków malowidła z dziejami młyna papierniczego. Profesor Kozieł na podstawie analizy stylistycznej malowideł i porównań z portretami dusznickich papierników uznał, że zostały namalowane przez Caspara Rathsmanna w latach 70. XVIII wieku na zlecenie ówczesnego właściciela papierni Josepha Ossendorfa. Następnie na podstawie nieznanymi dotąd faktów z życia papiernika odnalazł liczne analogie między jego losami a przeżyciami biblijnego Józefa. Późniejszy dusznicki papiernik, będąc najmłodszym synem Franza Ossendorfa — właściciela kilku młynów papierniczych w północnych Czechach, został pozbawiony spadku przez starszych braci, po czym przywędrował do ziemi kłodzkiej, należącej wówczas do Prus, i tu zyskał zaufanie właściciela dusznickiego młyna papierniczego, który oddał mu swą córkę za żonę i uczynił spadkobiercą. W ten oto sposób Joseph Ossendorf, który musiał opuścić przez starszych braci swój kraj, na obczyźnie dostąpił królewskich zaszczytów, gdyż dusznicki papiernik od 1750 roku nosił tytuł królewskich pa-

pierników. Profesor Andrzej Kozieł podjął się próby identyfikacji pozostałych malowideł w sali północno-zachodniej. Na ścianie przy drzwiach dostrzegł postać króla pruskiego Fryderyka II, a poniżej Josepha Ossendorfa, oddającego władcy hołd. Pomieszczenie to, na podstawie ustaleń prof. Kozieła, nazwano Salą Józefa. Najstarsze malowidło w Sali pod Kopułą, zawierające elementy roślinne, zostało datowane na lata 20. XVII wieku. Badacze uznali, że wartość malowideł jest stosunkowo niska, jednak stwierdzili, że ich znaczenie dla badań dziejów młyna oraz poznania pozycji społecznej dusznickich piarników nie ulega wątpliwości. Przedstawione analizy wypełniły dotkliwą lukę w stanie wiedzy na temat młyna piarniczego, a ponadto pozwoliły określić wysokie aspiracje właścicieli młyna, zaliczanych do ścisłych elit Dusznik i ziemi kłodzkiej.

Także w 2017 roku muzeum zwróciło się do dr Mieczysławy Chmielewskiej z Archiwum Państwowego we Wrocławiu z prośbą o przebadanie dokumentu herbowego wystawionego Kretschmerom przez cesarza Rudolfa II Habsburga, a przechowywanego w kamienieckim oddziale tegoż archiwum⁴⁹. Opracowanie zawierające pierwsze tłumaczenie dokumentu na język polski zostało opublikowane w jedenastym tomie „Rocznika Muzeum Papiernictwa”⁵⁰. Autorka, analizując treść cesarskiego nadania, uznała, że chodziło w nim nie — jak wcześniej często sądzono — o nobilitację szlachecką, lecz wyłącznie o nadanie herbu, a szlachectwo zostało Kretschmerom przyznane w innym czasie, dokumentem dziś nieznanym. Jednocześnie wyraziła przekonanie, że pozyskanie zarówno herbu, jak i tytułu szlacheckiego wiązało się dla Kretschmerów z dużym wydatkiem. Doktor Chmielewska dokonała przeglądu zachowanych do dziś wersji herbu: z dokumentu cesarskiego, z zawieszki do dokumentu z miniaturowym portretem Christiana Wilhelma Kretschmera, z obrazów Samuela II i Wilhelma Kretschmerów oraz z dusznickiego znaku wodnego z pierwszej połowy XVII stulecia.

Dalsze badania w 2017 roku na zlecenie muzeum wykonał współautor wspomnianego *Słownika piarników śląskich* Reiner Sachs⁵¹. Na podstawie głównie materiałów archiwalnych i zapisów z ksiąg posług dusznickiej parafii dokonał znaczącej korekty dotychczasowego stanu wiedzy na temat właścicieli dusznickiego młyna piarniczego, uzupełniając listę piarników o trzy wdowy po kolejnych Kretschmerach, które zarządzały młynem przed osiągnięciem pełnoletności przez ich potomków: Susannę I Kretschmer (1640–około 1645), Susannę II Kretschmer

⁴⁹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, zespół Akta miasta Duszniki, *Dokument herbowy dla Gregora i Georga Kretschmerów wydany przez Rudolfa II Habsburga 13 VIII 1607*, sygn. 100.

⁵⁰ M. Chmielewska, *Dokument herbowy Gregora i Georga Kretschmerów, 13 VIII 1607 — nobilitacja czy tylko herb?*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 11, 2017.

⁵¹ R. Sachs, *Papiernia dusznicka i jej właściciele*, Wrocław 2017, kps, zbiory Muzeum Papiernictwa.

(od 1656 do około 1665) i Susannę Katharinę Kretschmer (1689–1691). Ustalił nazwisko nieznanego dotąd zarządcy młyna — Antona Franza Rosenburga (od 1691 do około 1697) — z okresu małoletniości Wilhelma Kretschmera. Wykazał, że po śmierci Antonii Josephy Ossendorf papiernia przez krótki okres była własnością jej córki Josephy Antonii Susanny Königer (1802–1806). Badania Reinera Sachsa pozwoliły ustalić pozycję społeczną poszczególnych papierników oraz ich znaczenie w lokalnym środowisku — świadczyły o tym liczne przypadki prośzenia Kretschmerów, Hellerów, a szczególnie Ossendorfów na chrzestnych przez rodziny z wyższych sfer zarówno Dusznik, jak i okolicznych miejscowości.

W 2017 roku Muzeum Papiernictwa wspólnie z czeską gminą Velké Losiny pozyskało środki z programu INTERREG V-A na realizację mikroprojektu mającego na celu badania naukowe młynów papierniczych w Dusznikach-Zdroju oraz w Velkich Losinach. Korzystając ze środków unijnych, Muzeum Papiernictwa zleciło prof. Rafałowi Eysymontowi⁵² przeprowadzenie badań młyna papierniczego pod kątem datowania poszczególnych części obiektu. Tym razem przeprowadzono badania murów oraz belek konstrukcyjnych⁵³ w różnych częściach młyna. Wykonane analizy pozwoliły rozróżnić poszczególne części zabudowań pod kątem okresów ich powstania. Wykazano w ten sposób, że do dziś zachowane są ściany wznoszone od XVI wieku po XVIII stulecie. Uzyskane wnioski pozwoliły uznać, że dolne kondygnacje młyna są pozostałością obiektu wzniesionego przed 1562 rokiem. Tym samym uznano, że podczas powodzi w 1601 lub 1603 roku papiernia została zniszczona tylko częściowo, zatem Gregor Kretschmer w 1605 roku odbudował papiernię i ją rozbudował, a nie wznosił od podstaw, jak dotąd powszechnie sądzono. Wniosek ten pozwolił przesunąć datowanie założenia obecnej papierni z 1605 roku na okres przed 1562 rokiem. Tym samym została udowodniona hipoteza postawiona na początku lat 70. XX wieku przez Mirosława Przyłęckiego. Ważnym efektem analiz przeprowadzonych przez prof. Eysymontta w 2017 roku było wykonanie modelu rozwarstwienia młyna na części powstałe w poszczególnych okresach; model ten został wykorzystany w publikacjach wydawanych w kolejnych latach przez muzeum oraz na muzealnej ekspozycji.

Prowadzone w ciągu ostatnich kilku lat badania naukowe znalazły zastosowanie w 2018 roku do opracowania dwóch ważnych publikacji. Pierwszą z nich była popularnonaukowa książka *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju*⁵⁴, wydana w języku polskim, angielskim, niemieckim i czeskim w ramach wspomnianego

⁵² R. Eysymontt, R. Gliński, współpr. A. Szelağ, S. Zalewski, *Analiza historyczna budynków młyna papierniczego w Dusznikach Zdroju*, Wrocław 2017, kps, zbiory Muzeum Papiernictwa.

⁵³ Datowanie drewnianych belek na zlecenie prof. Rafała Eysymontta przeprowadził prof. Marek Krapiec.

⁵⁴ R. Eysymontt, R. Sachs, M. Szymczyk, *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju* — P. Fouček, *Młyn papierniczy w Velkich Losinach*, Duszniki-Zdrój 2018.

projektu INTERREG V-A. Książka składa się z dwóch części: jedna dotyczy dusznickiego młyna, a druga, autorstwa dyrektora muzeum w Velkich Losinach Petra Foučka, przedstawia losy czeskiej papierni. Kolejną publikacją jest *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*⁵⁵, wydana z okazji 50-lecia Muzeum Papiernictwa. Książka składa się z pięciu części, przy czym materiały przygotowane przez Rainera Sachsa i prof. Rafała Eysymontta w 2017 roku wykorzystano w wydawnictwie jako podstawę do opracowania dwóch kluczowych rozdziałów, omawiających dzieje młyna i jego właścicieli⁵⁶ oraz przemiany architektoniczne papierni⁵⁷. Część autorstwa Jana Bałchana⁵⁸ poświęcona została dziejom papierni w okresie tworzenia muzeum oraz w pierwszych dekadach funkcjonowania instytucji. Pierwszy z rozdziałów Macieja Szymczyka⁵⁹ przedstawia zarys dziejów papiernictwa, a ostatni rozdział — obecny obraz instytucji. W książce zamieszczono liczne aneksy zawierające materiały istotne w dziejach muzeum. Najważniejsze z nich, oparte na badaniach zrealizowanych w ostatnich kilkunastu miesiącach w Muzeum Papiernictwa przez Marcina Wyszynskiego⁶⁰, zawierają przerysy oraz dodatkowo wykonane w przezroczu fotografie znaków wodnych dusznickiego młyna papierniczego od znanych z lat 90. XVI stulecia po wytwarzane w 2018 roku. Ilustracje uzupełniono informacjami dotyczącymi okresu występowania każdego ze znaków wodnych oraz ich opisami fizycznymi. Celem opracowania i wydania *Monografii młyna* było uporządkowanie pozyskanej dotąd wiedzy na temat dziejów dusznickiej papierni oraz przygotowanie materiału przydatnego do prac nad dokumentacją dotyczącą wpisu na listę UNESCO. Książka została zaprezentowana podczas konferencji z okazji jubileuszu 50-lecia muzeum, która odbyła się 2 października 2018 roku.

Wydanie *Monografii młyna* nie zakończyło badań historii młyna papierniczego, który ciągle kryje wiele tajemnic. Nadal nie wiadomo, kiedy w Dusznikach rozpoczęto wytwarzanie papieru. Z powodu szczupłości dokumentów archiwalnych z XVI wieku mogących potwierdzić fakt powstania obiektu pod koniec 2018 roku przebadano najstarsze arkusze z filigranami z zespołu akt dotyczących Dusznik-Zdroju, zachowane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, a przechowywanych obecnie w Kamieńcu Ząbkowickim. Najstarszy dokument z dusznickim znakiem wodnym, który dotąd udało się odnaleźć, pochodzi lat

⁵⁵ M. Szymczyk et al., op. cit.

⁵⁶ R. Sachs opracował rozdział II: *Dusznicka papiernia i jej właściciele*.

⁵⁷ R. Eysymontt opracował rozdział III: *Architektura papierni w Dusznikach-Zdroju*.

⁵⁸ J. Bałchan opracował rozdział IV: *Dusznicki młyn papierniczy 1939–2006*.

⁵⁹ M. Szymczyk opracował rozdziały I: *Zarys dziejów papiernictwa* i V: *Najnowsze dzieje Muzeum Papiernictwa oraz Wstęp, Podsumowanie i Kalendarium*.

⁶⁰ M. Wyszynski opracował załącznik 1: *Filigrany młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju* i załącznik 2: *Filigrany Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju*.

1584–1585⁶¹. W kolejnych miesiącach Weronika Karlak z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu przebadła zbiór starodruków z bibliotecznego zasobu pod kątem odnalezienia najstarszych ksiąg wydanych we Wrocławiu na arkuszach z Dusznik. W wyniku poszukiwań udało się odnaleźć publikację z 1591 roku, potwierdzającą występowanie dusznickiego papieru we Wrocławiu dopiero w latach 90. XVI wieku⁶².

W 2019 roku dokładnej analizie zostały poddane dwie teki akt dotyczących dusznickiego młyna papierniczego, zdeponowane w kamienieckim oddziale Archiwum Państwowego we Wrocławiu⁶³. Zaangażowany w zadanie Reiner Sachs⁶⁴ stwierdził, że w teczkach znajdują się wykonane jedną ręką pod koniec XVIII stulecia, a najpóźniej w pierwszych latach XIX wieku odpisy licznych dokumentów z różnych okresów. Papiernia należała wówczas do Antonii Josephy Ossendorf. W odczytanych kopiach dokumentów nie odnaleziono daty założenia dusznickiej papierni. Odkryto jednak wiele nieznanych dotąd informacji dotyczących stanu technicznego młyna papierniczego, wielkości produkcji, znaków wodnych czy też kwestii handlowych i podatkowych, a nawet zaangażowania dusznickich papierników w sprawy społeczności lokalnej. Dokumenty te są zatem świadectwem wysokiej pozycji społecznej właścicieli młyna oraz wysiłków o zapewnienie odpowiedniej ilości surowców włóknistych (szmat) oraz materiałów do produkcji kleju (między innymi skór). Sam fakt wykonania kopii zbioru dokumentów świadczy o postrzeganiu dusznickiej wytwórni, zapewne przez jej właścicielkę A.J. Ossendorf, jako obiektu szczególnego, a historii młyna jako przedmiotu wartego zgłębiania i dokumentowania. Przypuszczalnie z informacji zawartych w odpisach dokumentów korzystał pierwszy dziejopis papierni Friedrich Albert Zimmermann.

* * *

Dzięki badaniom dziejów dusznickiego młyna, prowadzonym od czasów podjęcia starań o wpisanie obiektu na listę UNESCO, papiernia ma dobrze udoku-

⁶¹ M. Szymczyk, *Główne kierunki sprzedaży dusznickiego papieru w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 12, 2018, s. 11.

⁶² W. Karlak, *Od Elyana do Baumanna. Filigrany w drukach oficyn wrocławskich do końca XVI wieku, zachowane w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 13, 2019, s. 28.

⁶³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, Zespół Akt Miasta Duszniki, tecki: *Urkunden betr. die Papiermühle Bad Reinerz*, sygn. 1322; *Urkunden betr. die Papiermühle genant. Acta zur Münsterbergerammlung*, sygn. 1323.

⁶⁴ R. Sachs, *Zawartość jednostek archiwalnych 1322 i 1323 zespołu akt miasta Dusznik w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Żąbkowickim*, kps, zbiory Muzeum Papiernictwa.

mentowaną historię. Najnowsze opracowania zostały już wykorzystane do przygotowywania planu zarządzania Pomnikiem Historii⁶⁵ oraz wstępnych materiałów niezbędnych w procesie starań o nominację UNESCO. Karta młyna opracowana przez zespół pod kierownictwem prof. Bogusława Szmygina⁶⁶ stała się wzorem do przygotowania materiałów dotyczących pozostałych zachowanych do dziś w Europie młynów papierniczych. Zbiór kart poszczególnych papierni w następnych latach zostanie opublikowany jako analiza porównawcza europejskich historycznych papierni i będzie fundamentem opracowania nominacji o wpis na listę UNESCO najcenniejszych młynów papierniczych Europy. To powód do satysfakcji, gdyż badania inspirowane przez Muzeum Papiernictwa okazują się materiałem przydatnym nie tylko pod kątem poznania dziejów papierni w Dusznikach, lecz także stają się wzorem do badań innych obiektów na obszarze niemal całej Europy.

Świadomość dotychczasowych osiągnięć w badaniach dziejów dusznickiego młyna nie jest przesłanką do zaniechania dalszych poszukiwań na temat historii obiektu. Nasza wiedza w kwestii założenia papierni jest nadal bardzo skromna. Niejasne pozostają również powody pozbycia się papierni przez ostatniego z Kretschmerów w 1706 roku. Wiedza na temat najstarszych fragmentów polichromii również przedstawia się niezwykle skromnie. To tylko przykłady wielu ciągle niewyjaśnionych kwestii z historii młyna. Ogromne braki w dokumentach archiwalnych na terenie Polski zapewne uniemożliwią wypełnienie białych plam. Być może szersza kwerenda w czeskich archiwach, dotąd w niewielkim stopniu przebadanych pod kątem dziejów dusznickiej papierni, da odpowiedź na wiele niewyjaśnionych kwestii.

Nie tylko najstarsze dzieje papierni pozostają nie w pełni odkryte. Systematyzując historię papierni i Muzeum Papiernictwa⁶⁷ po II wojnie światowej, na wiele pytań nie znaleźliśmy odpowiedzi, mimo że okres dzielący nas od analizowanych wydarzeń jest stosunkowo krótki. Powstawaniu kolejnych luk ma zapobiec prowadzenie kroniki, która od 2007 roku jest systematycznie publikowana w „Roczniku Muzeum Papiernictwa”.

⁶⁵ Por. przypis 44.

⁶⁶ B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Evaluation Sheet of the Paper Mill in Duszniki-Zdrój. Comparative analysis of paper mills*, 2019, kps, zbiory Muzeum Papiernictwa.

⁶⁷ Dzieje młyna po II wojnie światowej oraz historię Muzeum Papiernictwa opracowywali pracownicy muzeum: J. Bałchan, *Zarys dziejów papierni w Dusznikach Zdroju w latach 1945–1968 w świetle źródeł archiwalnych*, „Roczniki Muzeum Papiernictwa” 1, 2007, s. 157–164; idem, *Kalendarium Muzeum Papiernictwa 1968–1991*, „Roczniki Muzeum Papiernictwa” 2, 2008, s. 171–184; idem, *Muzeum Papiernictwa pod kierownictwem Władysława Kaźmierczaka w latach 1969–1971*, „Roczniki Muzeum Papiernictwa” 3, 2009, s. 19–25; idem, *Dzieje Muzeum Papiernictwa*, [w:] *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju*, red. M. Szymczyk, Duszniki-Zdrój 2011, s. 31–33; J. Bałchan, A. Chudziak, *Kalendarium Muzeum Papiernictwa 1992–2005*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 3, 2009, s. 155–198.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA

Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, zespół Akta Miasta Duszniki, teczka: *Urkunden betr. die Papiermühle Bad Reinerz*, sygn. 1322; teczka: *Urkunden betr. die Papiermühle genant. Acta zur Münsterbergerzammlung*, sygn. 1323; dokumenty: *Dokument herbowy dla Gregora i Georga Kretschmerów wydany przez Rudolfa II Habsburga 13 VIII 1607*, sygn. 100.

OPRACOWANIA NIEPUBLIKOWANE, ZBIORY MUZEUM PAPIERNICTWA

Eysymontt R., Gliński R., współpr. Szelağ A. i Zalewski S., *Analiza historyczna budynków młyna papierniczego w Dusznikach Zdroju*, Wrocław 2017, kps.

Eysymontt R., Szelağ A., Eysymontt D., *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju — ocena wartości historycznej i artystycznej budynku dusznickiego młyna papierniczego wpisanego na listę Pomników Historii wraz z analizą historyczno-ikonograficzną polichromii zdobiących ściany pomieszczeń papierni na trzeciej kondygnacji oraz analizą historyczno-stylistyczną portretów dusznickich papierników ze zbiorów Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Wrocław 2016, kps.

Krapiec M., *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z siedziby Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, Kraków 17.12.2007, kps.

Kutzner M., *Studium historyczno-architektoniczne papierni w Dusznikach*, PKZ Wrocław 1960, mps.

Sachs R., *Papiernia dusznicka i jej właściciele*, Wrocław 2017, kps.

Sachs R., *Zawartość jednostek archiwalnych 1322 i 1323 zespołu akt miasta Dusznik w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Żąbkowickim*, kps.

Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Evaluation Sheet of the Paper Mill in Duszniki-Zdrój. Comparative analysis of paper mills*, 2019, kps.

PUBLIKACJE

Bałchan J., *Dzieje Muzeum Papiernictwa*, [w:] *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju*, red. M. Szymczyk, Duszniki-Zdrój 2011.

Bałchan J., *Kalendarium Muzeum Papiernictwa 1968–1991*, „Roczniki Muzeum Papiernictwa” 2, 2008.

Bałchan J., *Muzeum Papiernictwa pod kierownictwem Władysława Kaźmierczaka w latach 1969–1971*, „Roczniki Muzeum Papiernictwa” 3, 2009.

Bałchan J., *Zarys dziejów papierni w Dusznikach Zdroju w latach 1945–1968 w świetle źródeł archiwalnych*, „Roczniki Muzeum Papiernictwa” 1, 2007.

Bałchan J., Chudziak A., *Kalendarium Muzeum Papiernictwa 1992–2005*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 3, 2009.

Becker R., *Die Papiermühle in Reinerz*, „Schlesien. Illustrierte Zeitschrift für die Pflege Heimatlicher Kultur” 7, 1914, nr 14 z 15 kwietnia.

Błaszczuk D., Sachs R., *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 1. A–G, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 1, 2007.

Błaszczuk D., Sachs R., *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 2. H–L, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2, 2008.

- Błaszczyc D., Sachs R., *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 3. M–R, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 3, 2009.
- Błaszczyc D., Sachs R., *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 4. S–Z, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 4, 2010.
- Chmielewska M., *Dokument herbowy Gregora i Georga Kretschmerów, 13 VIII 1607 — nobilitacja czy tylko herb?*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 11, 2017.
- Dąbrowski J., *Mniej znane fakty z dziejów dusznickiego młyna papierniczego*, cz. 1, „Przegląd Papierniczy” 2011, nr 7.
- Dąbrowski J., *Mniej znane fakty z dziejów dusznickiego młyna papierniczego*, cz. 2, „Przegląd Papierniczy” 2011, nr 10.
- Dąbrowski J., *Mniej znane fakty z dziejów dusznickiego młyna papierniczego*, cz. 3, „Przegląd Papierniczy” 2011, nr 12.
- Dąbrowski J., Siniarska-Czaplicka J., *Rękodzieło papiernicze*, Warszawa 1991.
- Encyklopedia książki*, T. 2, pod red. A. Żbikowskiej-Migoń, M. Skalskiej-Zlat, Wrocław 2017.
- Eysymontt R., *Przemiany architektoniczne młyna papierniczego w Dusznikach na tle przemian ekonomicznych miasta Duszniki do początku XIX wieku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 16, 2016.
- Eysymontt R., Sachs R., Szymczyk M., *Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju — Fouček P, Młyn papierniczy w Velkich Losinach*, Duszniki-Zdrój 2018.
- Gajewski S., *Zanim powstało Muzeum... Rzecz o Muzeum Papiernictwa w Zabytkowej Papierni z 1605 roku w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 1968.
- Grajewski G., *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 9, 2015.
- Grajewski G., *Um die Erhaltung der Papiermühle in Reinerz — O zachowanie młyna papierniczego w Dusznikach*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 9, 2015.
- Hohaus W., *Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz*, „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” 6, 1886/1887.
- Hössle F., *Alte Papiermühlen der Provinz Schlesien*, „Der Papierfabrikant” 1935, nr 33, 35.
- Hössle F., *Alt-schlesische Papiermühlen*, „Der Papierfabrikant” 1913, Fest- u. Auslandheft.
- Hössle F., *Papiergeschichtliche Erinnerungenaus Alt-Schlesien*, „Zellstoffund Papier” 1927, nr 7.
- Karлак W., *Od Elyana do Baumanna. Filigrany w drukach oficyn wrocławskich do końca XVI wieku, zachowane w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 13, 2019.
- Kögler J., *Historische Nachrichten von der Pfarrkirche der hl. Apostel Peter und Paul in der Immediatstadt Reinerz wie auch von allen übrigen Kirchen und Kapellen im gegenwärtigen Reinerzer Kirchsprengel mit einem Anfang von der Stadt Reinerz*, [w:] *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*, T. 2, [b.m.] 1993.
- Kögler J., *Historische Nachrichten von der Pfarrkirche der hl. Apostel Peter und Paul in der Königl. Preuß. Immediat-Stadt Reinerz*, „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” 2, 1882/1883.
- Kozieł A., Szelağ A., *Dekoracja malarska w budynku młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 11, 2017.
- Krebs J., *Der Sudetenführer. Taschenbuch für Reisende in das Schlesische Gebirge in dessen ganzer Ausdehnung nebot einer kurzen Beschreibung von Breslau*, Breslau 1852.
- Maiwald B., *Die Papiermühle in Reinerz*, „Glatzer Heimatblätter” 26, 1940.
- Małczyńska K., *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- Marchlewska J., *Z dziejów nowszych i najnowszych Dusznik*, „Przegląd Papierniczy” 1972, nr 7.

- Matuszewska B., *Wanda Tomaszewska „Romana”*. *Wspomnienie w 1. rocznicę śmierci (1908–2004)*, „Gazeta Wyborcza Kraków” 20.06.2005.
- Migoń K., *Kazimiera Maleczyńska — historyk kultury książki*, „Roczniki Biblioteczne” 49, 2005.
- Popularna encyklopedia ziemi kłodzkiej*, t. 4, Suplement, Kłodzko 2011.
- Pręgiel P., *Duszniki przez Zimmermanna opisane*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 4, 2010.
- Przyłęcki M., *Papierniczy młyn w Dusznikach*, Wrocław 1973.
- Sarnecki K., *Notatki o znakach wodnych*, „Przegląd Papierniczy” 1967, nr 6.
- Sarnecki K., *Papiernia w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1964, nr 12.
- Sarnecki K., *Zabytkowa papiernia w Dusznikach*, Wrocław 1965.
- Schweizer G., *400 Jahre Papiermühle in Reinerz*, „Wochenblatt für Papierfabrikation” 2005, nr 20.
- Schweizer G., *450 Jahre Papiermacherei in Reinerz/Duszniki*, „IPH [International Paper Historians] — Congressbook” 15, 2004.
- Starożytny młyn papierniczy*, „Przegląd Graficzny” 1930, nr 46.
- Sykulski J., *Przewodnik turystyczno-uzdrowiskowy po Dolnym Śląsku*, cz. 2, Wrocław 1947.
- Szeląg A., *Zespół portretów właścicieli dusznickiej papierni w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 10, 2016.
- Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Analiza wartości zespołów młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, [w:] eidem, *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV — metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017.
- Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Ocena wartości i plan zarządzania Młyna Papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Lublin 2017.
- Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Paper mill in Duszniki-Zdrój — valueassessment and management plan*, Lublin-Duszniki-Zdrój 2018.
- Szymczyk M., *Dusznicki młyn papierniczy w polskich publikacjach krajoznawczych i przewodnikach turystycznych z lat 1945–1968*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 11, 2017.
- Szymczyk M., *Główne kierunki sprzedaży dusznickiego papieru w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 12, 2018.
- Szymczyk M., *Opis firmy Carl Wiehr Büttenspapierfabrik w Aktach Biura Informacyjnego W. Schimmelpfenga w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Oddział Kamieniec Żąbkowicki*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 10, 2016.
- Szymczyk M., *Źródła do dziejów dusznickiej papierni. Marian Kutzner. Studium historyczno-architektoniczne papierni w Dusznikach, PKZ Wrocław 1960*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 5, 2011.
- Szymczyk M., Sachs R., Eysymontt R., Bałchan J., *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018.
- Tomaszewska W., *Historia zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1959, nr 11.
- Tomaszewska W., *O papierze, który zyskał miano wiecznotrwalego*, „Przegląd Papierniczy” 1968, nr 8.
- Tomaszewska W., *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1966, nr 5.
- Wiedermann F., *Die Papiermühle in Reinerz*, „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1931, nr 26.
- Willnow A., *Heimat pflegearbeiten der HTL. Für Hoch- und Tiefbau in Breslau*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau” 34, 1936, nr 43.
- Windyka T., *Filigrany papierni dusznickiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej” 6, 1998.
- Windyka T., *Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju*, „Muzealnictwo” 1999, z. 41.
- Windyka T., *Wenigbekannte Wasserzeichen der Reinerzer Papiermühle in den Archivsammlungen des Papiermuseums in Duszniki Zdrój (ehemals Reinerz)*, „IPH [International Paper Historians] — Congressbook” 10, 1994.
- Zimmermann F.A., *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 9, Brieg 1789.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju zgłoszony na Listę informacyjną UNESCO, 16.10.2019, <https://www.gov.pl/web/kultura/mlyn-papierniczy-w-dusznikach-zdroju-zgloszony-na-liste-informacyjna-unesco> [dostęp: 1.07.2020].

Prof. dr hab. Marian Kutzner, Nauka Polska (OPI) [portal], https://nauka-polska.pl/#/profile/scientist?id=32629&_k=qj313y [dostęp: 26.04.2020].

MACIEJ SZYMCZYK

STATE OF RESEARCH INTO THE HISTORY OF THE PAPER MILL
IN DUSZNIKI-ZDRÓJ

Summary

The article is devoted to the evolution of interest in the paper mill in Duszniki-Zdrój for over two centuries. The paper mill was established before 1562, when the Kłodzko region was part of the Kingdom of Bohemia. The mill played an important economic and cultural role for nearly three centuries. It stopped its operations during the great economic crisis and in 1939 was sold to the city of Duszniki. After the Second World War and incorporation of Silesia with the Kłodzko region into Poland, the mill was officially recognised as a historic building (listed in 1956) and in 1968 it was turned into the Museum of Papermaking. In 2011 the paper mill was granted the status of a Monument of History, which paved the way for it to be included in the UNESCO list.

Interest in the history of the mill dates back to at least the second half of the eighteenth century. In 1789 a detailed history of the mill was published in *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien* by F.A. Zimmermann and a lot of the information included in it at the time still remains relevant. During the following century interest in the history of the mill was shown by J. Kögler and W. Hohaus, and in the early twentieth century — by F. Hössle or B. Maiwald. After the Second World War the history of the mill was studied by many Polish historians, including K. Malec-zyńska, M. Kutzner, M. Przyłeczki, K. Sarnecki and W. Tomaszewska.

The interest in the paper mill and its history has been boosted on an unprecedented scale over the recent decade, after efforts were launched to have the mill entered in the UNESCO list. The paper mill has been studied by e.g. R. Eysymontt, A. Fortuna-Marek, G. Grajewski, A. Koziel, R. Sachs, A. Szelağ, B. Szymgin, as well as J. Bałchan and M. Szymczyk, both of whom were associated with the museum. In 2018 the Museum of Papermaking published a *Monograph of the Duszniki-Zdrój Paper Mill*, which contains the latest findings about the history of the paper mill and which will be used in the nomination for the mill to be included in the World Heritage List.

KEY WORDS: paper mill, Duszniki-Zdrój, Museum of Papermaking, history of the paper mill, Kretschmers, Hellers, Wiehrs, state of research, Monument of History, UNESCO list